

Belgesel ile yalan: Görmedem inanmam!

YALAN: 1. Gerçeği gizlemek, gerçeği çarpıtmak, birini aldatmak vb. amacıyla bilerek söylenen gerçeğe aykırı söz. 2. Yalan söylemek, gerçeği gizlemek, çarpıtmak ya da olmayan bir şeyi varmış gibi göstermek eylemi. (*Büyük Larousse*)

Necati Sönmez

Geçen yaz İstanbul Bienali'nde sergilenen en muzip çalışmalardan biri, 'gözle gördüğümüz' şeylere olan güvenimizin günümüzde halen sapasağlam olduğunu gösteriyordu. Çinli sanatçı Xu Zhen (Su Jen), "8.848 – 1,86" adlı yerleştirmesinde, Everest'in zirvesini Atatürk Kültür Merkezi'ne taşımıştı. Zirveden 'koparılan' parçanın bizzat kendisini ve koparıma anının video görüntülerini karşısında görenler, teessüflerini bildirmek üzere (bloglardan birinde okuduğuma göre) şu türden notlar düşmüşlerdi ziyaretçi defterine: *"Bunu da gördükten sonra bienalle alakamı tamamen kesiyorum. Yazıklar olsun! Bir doğa harikasına nasıl böyle davranabilirsiniz? Sizin bu yaptığınız neye benziyor biliyor musunuz? Vahşi bir hayvanı öldürüp sergilemeye!"*

Ondan bir önceki bienalde de benzer bir vaka yaşanmış, Michael Blum adlı sanatçı Atatürk'ün gizli bir aşkını, yarı Yahudi-Marksist-feminist Safiye Behar'la 'bilinmeyen' ilişkisini tarihin tozlu sayfalarından çıkarıp önümüze koymuştu: Sergilenen aşk mektupları, fotoğraflar, video görüntüleri, çoğu izleyici için bu hikayeyi gerçek kılmaya yetmişti. Sergiden henüz çıkmış, Safiye Behar'ın varlığından heyecanlı bahseden bir arkadaşı, bunun kurmaca bir iş olduğuna ikna etmek için epeyce çaba harcadığımı hatırlıyorum.

Bu tür durumlarda, gördüğü şeye kayıtsız şartsız inanıveren seyircinin saflığına gülüp geçmek, işin kolayına kaçmak olur. Everest'in tepesinin testereyle kesilme anını 'belgeleyen' görüntülere bu kadar kolay kanmanın, bu belgelerin gerçekliğini sorgulama gereği duymamanın toplumsal-kültürel nedenleri üzerinde kafa yormak gerekir belki de. Bu sorgusuz sualsiz güvende, "medya okuryazarlığı" gibi temel bir eğitimden geçmemiş, görüntülerin dünyasıyla sağlıklı bir ilişki kuramamış olmanın payı olabilir mi mesela? Aslında olayı 'görmediğimiz', başkasının gördüğünü iddia ettiği şeyi bizzat görmüşçesine ona itimat ettiğimiz gerçeğini bize anımsatacak, üzerimize boca edilen görüntülere karşı belli bir "tüketici bilinci" aşılacak bir terbiyeden yoksun yetişiyoruz, orası kesin.

Gözünü televizyona açan, film dilinin gramerini sökmeden o dilin bombardmanı altına giren, sonradan ömrü boyunca görüntüler deryasında kulaç atan günümüz bireyi, görüntülü medya karşısında çıplak ve savunmasız bir konumdadır. Görüntüyle kamufle edilmiş her tür yalanı yutmaya hazırdır. Yıllar önce, televizyonda izlediği çizgi kahraman Pokemon gibi uçmak isteyip kendini pencereden atan, hastanede kırık bacağıyla yatarken "İyileşince bir daha deneyeceğim!" diyen çocuğun halinden çok da farklı değildir, bu izleyicinin hali.

Bir keresinde Bombay'da ticari filmler gösteren bir sinema salonunda bulunmuş, film boyunca perdedeki karakterlerle konuşan, onlara laf atıp öyküyü yönlendirmeye çalışan seyircilere tanık olmuştum. Öyle ki, bir süre sonra filmi bırakıp salonu izlemek daha eğlenceli gelmeye başlamıştı. Elbette, Bollywood ürünü sulu sepken bir aşk öyküsünün gerçekliğine inandıkları için değil, o öykünün tospembe dünyasında üç saatlik bir tur atmak üzere bilet aldıkları ve bunun tadını çıkarmak istedikleri için, korku tüneline keyifle çığlık atan çocuklar misali bağırsarak gerçeklikten bu denli uzaklaşabiliyorlardı.

Unutmamalı ki biz de, Yılmaz Güney'i sinsi hasımlarından korumak için, önünde kırpaşan ışık-gölgelere "Arkana bak Yılmaz abi!" diye seslenen bir neslin çocuklarıyız. Üstelik bizdeki saf tepki, gerçekten insani ve samimi bir refleksin ifadesi. Yılmaz abisine kol kanat gerenler, gerçek hayatta yapacağı şeyi, hayal perdesinin karşısında da yapıyordu. Hüngür hüngür ağladığımız melodramatik bir film olsun, vurdulu kırdılı bir aksiyon filmi olsun, sanal ile gerçek arasındaki ince çizginin ötesine kolayca adım atabiliyoruz.

Belgesel ve 'sahtekarlık'

Türkçeye 'sahte belgesel' ya da 'yalancı belgesel' diye çevirebileceğimiz, ecnebilerin 'pseudo-documentary' veya kısaca 'mocumentary' diye andıkları tür, yeni bir olgu değil. Elbette buradaki 'sahtelik', estetik bir tercihten başka bir şey değildir. Wody Allen'in "Zelig"inde izlediğimiz öykünün kurmaca olduğundan en küçük bir kuşku duymayız. Bu tür filmlerde, daha en baştan seyirciyle öykü anlatıcısı arasında, öykünün yalancı/sahte bir zeminde akıp gitmesi konusunda belli bir uzlaşma sağlanmıştı. Zaten 'gerçekmiş gibi yapma' numarası, esasen öykü anlatıcılığının doğasında vardır. 'Sahte belgesel', o öykü için uydurulmuş bir kılıftır sadece.

Aya seyahatin CIA tarafından uydurulmuş bir yalan olduğunu, buna dair fotoğrafların sahte olduğunu, televizyonda gösterilen görüntülerin ise Stanley Kubrick tarafından stüdyoda çekildiğini iddia eden ve iddiasını muhtelif tanıklıklarla 'ispat eden' William Karel imzalı "Ayın Karanlık Yüzü" (*Dark Side of the Moon*; ya da Fransızca adıyla *Operation lune*) adlı Fransız yapımı, sinemada sahte belgeselin zekice kullanımına en iyi örneklerden biridir herhalde. Film öylesine inandırıcı bir belgesel dili tuturuyor ki, iddiasını onaylattığı tanıklar arasında, Donald Rumsfeld ve Henry Kissinger gibi isimler bile vardı! Elbette, onların bazı konuşmalarından cımbızla alınmış ve bağlamından koparılmış cümlelerle...

2002 yılında Fransız-Alman TV kanalı Arte'de yayınlanan, sonradan bazı ülkelerde 1 Nisan şakası niyetine gösterilen bu filmi, evinde mutfakla salon arasında gidip gelerek izleyenler arasında, kuyruk jeneriğini zaten hiç okumayıp gördüğü kadarını ciddiye alan olmuş mudur bilemiyoruz, ama ABD halkının yüzde 6'sının Aya seyahatin bir palavra olduğuna inandığını, yüzde 5'inin de bu konuda kararsız olduğunu kamuoyu araştırmaları söylüyor.

'Sahte belgesel', kimi öyküler için mükemmel bir biçim olabilir. Gelgelelim belgeselin iddiası, öykü düzmek değil hayatın içindeki öyküleri bulup çıkarmaktır. Belgesel yapıyorsanız, -aksini söylemedikçe- gösterdiğiniz şeyin 'hakiki' olduğu konusunda seyirciyle yazılı olmayan bir anlaşmaya varmışsınız demektir.

Michael Moore, filminin dramatik yapısını sağlamlaştırmak uğruna sözgelimi bazı olayların tarih sırasını karıştırdığında (bir olayı başka bir olayın öncesinde değil de sonrasında olmuş gibi gösterdiğinde) ya da ABD'de çizdiği cehennem tasvirini güçlü kılmak için Kanada'yı seyirciye bir yeryüzü cenneti gibi sunduğunda, kırmızı bibere kiremit tozu karıştırıp haksız kazanç sağlayan baharatçıdan pek bir farkı kalmaz. Ticarete bunun adı sahtekarlıktır; yakayı ele vermişse ve arkası yeterince sağlam değilse, yapana ceza kesilir. Dahası acar muhabirler tarafından imalathanesine baskın düzenlenir, yüzüne kamera tutulup teşhir edilir. Kurgu odasına kamerayla dalıp görüntüde tahrifat yapan belgeselcileri suçüstü yakalayan bir haber programı düşünebiliyor musunuz?

Bul sahteyi, al ödülü!

2007 yılında IDFA (Amsterdam Uluslararası Belgesel Festivali) kapsamında bir 'sahte belgesel' oyunu oynanmıştı. Festival izleyicilerine anket formu dağıtılarak, programda gösterilen ve sahte olduğu söylenen bir belgeseli teşhis etmeleri istenmişti. Seyircilerin kaçta kaç doğru tahminde bulundu bilemiyorum, ama sonunda filmin adı açıklandığında o filmin yönetmenleri sahtelik iddiasını reddetmişti. Dub Cornett ve Jacob Young'ın yönettiği "Urim en Thummim" adlı bu film, ABD'de ikinci el satış mağazasından aldığı bir objenin olağandışı niteliklere sahip olduğunu farkedene, giderek bunun İncil'de sözü geçen Urim ve Thummim taşlarından biri olduğuna inanan ve bunu kanıtlamak üzere pek çok 'uzmandan' destek alan bir adamın hikayesini anlatıyordu.

Bunun sahte belgesel olup olmadığı konusunda festival yöneticisi ile yönetmenlerin birbiriyle çelişen ifadeleri kafaları karıştırırken, aynı festival programında bir başka filmin basbayağı "mocumentary" olduğu sonradan anlaşıldı! Daniel Robin, "Olimpik Yazım" (My Olympic Summer) adlı 12 dakikalık kısa filminde, kendi başarısız evlilik deneyimini anlatıyor, bu arada elindeki bir takım 'arşiv' malzemelerini gönlünce kullanıyordu. Mesela ebeveynlerine ait görüntüleri kendisine aitmiş gibi gösteriyor, hiçbir zaman yazılmamış mektuplardan pasajlar okuyor. Hiç ilgisi yokken, babasının 1972 Münih Olimpiyatları'nda rehin alınan İsraililerden biri olduğunu anlatıyor, vs.

İşin ironik tarafı, seyircisiyle "Sahte belgeseli bulun!" oyunu oynayan festivalin, bu filmin sahte olduğunu ancak gösterimden sonra farketmesi, bir anlamda kendi kalesine gol atmasıydı. Seçici kurul bunu önceden bilse, filmi yine de "belgesel ödülüne" aday gösterir miydi bilinmez, ama aynı film daha sonra Sundance Film Festivali'nde ödül bile kazandı. (Yönetmen bir söyleşisinde, IDFA'ya başvuru yaparken formdaki "anlatı", "belgesel", "deneysel" seçeneklerinden hangisini işaretlemesi gerektiği konusunda çevresindekilere danıştığını, onların da "belgesel"i salık verdiklerini, "anlatı"yı seçerse filmin festivale alınmayabileceğini söylediklerini aktarıyor.)

Sonuçta, filminden ve dramatik öyküsünden gayet etkinlenmiş olarak çıkan, bunun 'uyduruluk' bir hikaye olduğu açıklandığında ise kendini aldatılmış hisseden seyircilerin sayısı hiç de az değildi. Peki bir sinemacı, gerçek olmayan olguları neden gerçekmiş gibi sunma ihtiyacı duyar? Ya da, böylesine bir masalı neden bir belgesel festivaline gönderir?

"Olimpik Yazım"ın yönetmeni, bu yöndeki sorulara karşı şu gerekçeleri sıralamış kabaca: Hikayenin tamamı değil ama özü doğru, başımdan gerçekten de sonu ayrılıkla biten bir evlilik deneyimi geçti ve kendi yaşadığım kalp kırıklığını seyirciye de yaşatmak istedim... Anlaşılan bu duygusal etkiyi yaratmak uğruna her şeyi kullanmayı meşru saymış ve gerçekte filmine "ilham" kaynağı olmaktan öteye gitmeyen bir gerçekliğe dayanarak, mükemmel bir dramatisasyon anlayışıyla ördüğü hikayesini "belgesel" olarak satmayı uygun görmüş. Seyircinin duygularını da bu oyuna alet eden, onu sanatının nesnesine dönüştüren bir sanatçı bakışı...

Yine aynı yıl, IDFA'da yarışmada gösterilen bir başka belgesel de düpedüz mizansen kokuyordu. Jerzy Sladkowski imzalı "Cennet" (Paradise) adlı İsveç yapımı filmde, yönetmenin karakterlerinden bir kısmıyla anlaşarak başka bir karaktere oyun tezgahladığı gün gibi ortadaydı. Kendisine sorulduğunda öyküye müdahale etmediğini iddia ediyor, ama kameranın nasıl da en kritik anlarda hep doğru yerde hazır olabildiğini, bazı eylemlerin eşzamanlı gerçekleşeceğinden nasıl bu kadar emin olup iki ayrı mekanda iki kamerayı hazır tuttuğunu izah etmekte zorlanıyordu.

Yalan söylemek ya da "-miş gibi" yapmak sinemanın mayasında var, demiştik. Belgeselin bundan muaf olması için bir neden görünmüyor. Hepimizin içinde, kandırılma potansiyeli yüksek bir 'çocuk seyirci' gizlidir. Ve sinema tarihi, görüntüye olan saf güvenimizi sömüren, belgeselcilere kefil olunmayacağını kanıtlayan örneklerle doludur.

Yalan dünya!

Yenilerde yapılmış, kısa bir süre önce yine bir belgesel festivalinde izlediğim "Bağış Bağımlılığı" (Spendensucht) isimli film, yukarıdaki örneklere nazaran daha masum olsa da, "kandırıkçı" belgesel türünün en iyi örneklerinden biri sayılmayı hakediyor. Lutz Heineking Jr adlı genç bir öğrencinin, bağlı olduğu akademide çektiği, 18 dakikalık Alman yapımı bir film bu.

Adının imlediği gibi, bağış yapma faaliyetleri hastalık boyutuna ulaşmış bir grup insanın hikayesini anlatıyor. Bağış kutusu gördü mü kendini tutamayıp cebindeki paraları içine atan, her seferinde daha çok vermek isteyen, bu uğurda varını yoğunu yitiren, sözkonusu 'kötü alışkanlık' yüzünden ailesi parçalanan ya da bankadaki parasını son kuruşuna kadar dağıtıp sefalete sürüklenen karakterlerimiz, bu bağımlılıktan kurtulmak için grup terapisine gidiyor. Yaşadıklarını dinlerken içiniz parçalanıyor... Bu arada, bunu bağımlılık olarak görmediğini, kendisinin de sürekli bağışlarda

bu bulunduğunu, buna rağmen hayatından gayet memnun olduğunu söyleyen bir karakterin “karşı görüş”ü de eksik değil.

Film öylesine inandırıcı bir havada ilerliyor ki, karşınızdaki adam kameraya bakıp “bir böbreğini bağışladığını, yakında dalağını vereceğini, omurluğunu de bağışlamayı düşündüğünü” anlatırken bile en ufak bir kuşkuya düşürmüyor. “Batı toplumu bu, her tür acayiplik beklenir!” dedirtiyor en fazla. İzlerken bir yerden sonra “Şaka gibi!” dediğimi de hatırlıyorum; bunun gerçekten bir şaka olduğunu bilmeden... Sonunda jenerikte, Almanya’da yılda kişi başına yapılan bağış miktarının ne kadar düşük olduğunu gösteren bir istatistik ve oyuncuların listesi çıkınca jeton düşer gibi oluyor. Yine de bir kuşku payı kalıyor: Bütün bunlar sahici mi, yoksa şaka mı?

Filmi izledikten sonra, google’den adresini bulduğum yönetmene yazıp sorma ihtiyacı duydum. İki dakika geçmeden, karşı kaleye gol atmış bir oyuncunun sevincini taşıyan bir cevap geldi: Evet, film tamamen kurgusaldı. Bir şaka olarak yazılmış ve hem belgesel hem de kurmaca festivallerine gönderilmesi tasarlanmıştı. Nitekim şimdiden iki taraftan da kabul ediliyordu.

Henüz yeni bir film olduğu için, pek az gösterimi olmuş, ama şu ana kadarki seyirci tepkilerini e-mailinde şöyle özetliyor yönetmen: İlk gösterimde film komedi olarak algılanmış ve herkes gülüşmeler eşliğinde izlemiş. Bir üniversitedeki özel gösterimde ise, kimi akademisyenler espriyi baştan anlamış, kimisi sonuna kadar uyanmamış. İşin matrak tarafı, filmi belgesel gibi izleyenler komedi gibi izleyip de gülenlere öfkelenerek “filmi ciddiye almıyorlarsa salonu terketmelerini” talep etmiş!

Gerçekten zekice bir espriye dayanan sevimli bir film; peki ama ‘saf seyircileri’ ne yapacağız? Dikkatli bir göz, jenerikteki ipuçlarıyla birlikte bu filmin şaka olduğunu anlayacaktır. Ama, Everest’in tepesinin testereyle kesilip İstanbul’a taşındığına inananların böyle bir ‘şaka’ karşısında hiç şansları yok!

Korku ile belgesel

Söz belgesel ve yalandan açılmışken, ayıp örtmeye yarayan yalanları atlamamak lazım. Seyirciye yalan söylemek, sonra da dönüp onlara nanik yapmak oyunun kuralına uygun sayılabilir, bir yere kadar. Belgeselcilerin kendine yalan söyleme, hele bir yerden sonra kendi yalanına inanma alışkanlığı ise, daha vahim manzaralar yaratabiliyor. Sözelimi, yabancı bir meslektaşının yaptığı, başka meslektaşlarının beğenip gönül rahatlığıyla festivale seçtiği bir filmi, ‘başımız derde girer’ korkusuyla son dakikada gösterimden kaldırmakta beis görmeyen ve bu rezaleti savunmak için binbir dereden kovalarca yalan taşıyan birileri, yeri geldiğinde başka bir filmin gösteriminin engellenmesi karşısında, özgürlük bayrağını kimseye kaptırmayabilir ve gazetede köşesinde “Belgeselden korkmak” başlıklı yazılar attırabilir.

Belgeselin potansiyel gücünden sahiden korkmak gerek belki de; nitekim son dönemdeki engellemeler, tahammülsüzlükler, yasaklamalar bu korkunun ifadesi... Ama diyelim, 70 yıllık bir yalanı

deşifre eden “38” filminin yasaklanması karşısında belgeselcilerin takındığı sessizlik daha korkutucu gelmiyor mu size? Filmin yapımına destek olup da künyesinden adını sildirmek de az buz bir korku göstergesi olmasa gerek. Herkesin korkusu kendine, fakat ben asıl belgeselcilerin bu derece omurgasızlaşmasından korkmak gerektiğini düşünüyorum.

Tam da bu yazıyı bağlarken, memleketim insanının filmsel gerçeklikle sorunlu ilişkisine dair yeni bir olay yansıdı gazetelere. Kayseri’de bir belgesel çekimi için tarihi kaleye haç asıldığını gören bir grup ‘hassas vatandaş’, tepki gösterip olaya müdahale etmiş. Bunun üzerine, film ekibi taşı tarağı toplayıp kenti terketmek durumunda kalmış. Mazallah Bizans ruhunun dirilip Kayseri’yi ele geçirmesine engel olmuşlar son anda!

Merak ediyorum, filmin çekimleri sırasında kalenin duvarları yıkılsaydı mesela, herhangi bir tepki gelecek miydi o vatandaşlardan? Muhtemelen onlar için haç gerçek, kale ise bir yalan.

Not: Yazının başındaki epigrafta, “yalan” sözcüğünün tanımı Büyük Larousse’a bakmadan yazılmıştır!

*Yukarıdaki yazı, Belgesel Sinemacılar Birliği tarafından hazırlanıp Ekim 2008’de yayınlanan BELGESEL SİNEMA 2008 adlı ortak kitap için kaleme alınmıştır.